

МОВАЗНАЎСТВА

Герман Бідэр

Зальцбург

Пытанні фанетыкі і акцэнту ў рукапіснай “Беларускай граматыцы” Антона Луцкевіча (Вільня 1916)

І. Фанетыка

Луцкевіч складаў раздзел фанетыкі, які носіць загалолак “Гукі беларускай мовы” [*Zyki biełaruskaj mowy*] як першую главу сваёй незаканчанай, напісанай лацінскім алфавітам граматыкі беларускай мовы¹. Фанетычная тэрміналогія Луцкевіча – яна падаецца ў нашым тэксце ў квадратных дужках – даволі істотна адрозніваецца ад адпаведнай сучаснай тэрміналогіі. У адносна кароткім раздзеле (ЛН 1–9) пытанні фанетыкі [*fonetyki*] і арфаграфіі [*prawopisańnia*], на жаль, недакладна размежаваны, таму што ў старэйшай філалагічнай традыцыі гукі [*zyki*] і літары [*litery*] часта атаясамліваюцца. У галіне ўласна фанетыкі Луцкевіч абмеркаваў пераважна пытанні артыкуляцыйнай фанетыкі, і, акрамя таго, зрабіў пэўныя назіранні над аўдытыўнай фанетыкай, але, зразумела, не засяроджваўся на пытаннях акустычнай фанетыкі або зусім не разглядаў функцыянальную фанетыку (фаналогію), якія

¹ Праект выдання граматыкі прадстаўлены ў артыкуле: Bieder, H. *Rękopiśmienne białoruska gramatyka Antoniego Łuckiewicza* (Wilno 1916 r.), “*Studia Białorutenistyczne*”, Lublin 2010, t. 4, s. 235–245. Акрамя таго пра марфалогію граматыкі інфармуюць наступныя артыкулы выдаўца граматыкі: Bieder, H. *Zur Sprache der handschriftlichen “Bielaruskaja hramatyka” (Wilna 1916) von Anton Luckewič. Deklination der Substantive* [Про мову рукопіснай “Білоруськоў граматыкі” (Вільно 1916 р.) Антона Луцкевіча. Відмінювання іменнік], “Мовознаўство”, Київ 2010, №. 2–3, с. 83–97; Бідэр, Г. Беларускія граматыкі Антона Луцкевіча і Браніслава Тарашкевіча. (Параўнальны аналіз дзеяслова). У друку (у:) Матэрыялы VI. Міжнароднага кангрэса беларусістаў, Мінск 2010, 13 с.

пачалі акрэслівацца ў міжнароднай славістыцы толькі з 1930-х гадоў. У раздзеле фанетыкі Луцкевіч ахарактарызаваў інвентар фанем і яго класіфікацыю, абмеркаваў пытанні артыкуляцыі гукаў, выклаў праблемы сінхроннай і гістарычнай гукавой змены [*pietamieny zykaŭ*] (сінхронныя і гістарычныя чаргаванні, сцяжэнні гукаў, пратэтычныя гукі, спрашчэнні спалучэнняў гукаў), а таксама праблемы акцэнталогіі (рэдукцыя ненаціскных галосных).

А. Галосныя [*halosnyje (zyki)*]

У разуменні Луцкевіча гукі беларускай мовы дзеляцца на галосныя, паўгалосныя і зычныя, у той час як у сучаснай беларускай фанетыцы адрозніваюцца толькі галосныя і зычныя. Галосныя Луцкевіч вызначыў як *гукі, каторыя лёгка вымаўляюцца толькі голасам без дапамогі іншых гукаў* (ЛН 1), што сведчыць аб тым, што ён, магчыма, ужо меў уяўленне пра тое, што галосныя артыкулююцца з прычыны вібрацыі нацягнутых галасавых звязак пры адкрытых рэзанатарных поласцах, тобто без прадукцыі шума (Bußmann 577). Луцкевіч адрозніў шэсць галосных *а, э, і, о, у, ы*, што адпавядае стану сучаснай беларускай фанетыкі. У дадзеным выпадку варта звярнуць увагу на тое, што як Луцкевіч, так і сучасныя беларускія лінгвісты, ацэньваюць гукі *і і ы* як самастойныя гукі (фанемы), а не як пазіцыйныя варыянты [*admieny*] (Бурак 63), што прынята сучаснай рускай фаналогіяй маскоўскай школы.

Луцкевіч меў памылковае ўяўленне аб тым, што існуюць цвёрдыя і мяккія галосныя ў беларускай мове. Да “цвёрдых” галосных ён залічыў *а, э, о, у, ы*, затое галосны *і* лічыў мяккім. Значыць, Луцкевіч не ўсвядоміў цалкам, што галосная варыянтнасць не грунтуецца на іманентных уласцівасцях галосных, а абумоўлена кантэкстам зычных. Тым не менш Луцкевіч меў рацыю, калі, акрамя таго, адрозніў шырокія (адкрытыя) і вузкія (замкнёныя) галосныя. Луцкевіч, аднак, не браў пад увагу класіфікацыю галосных па ступені пад’ёма языка, пазіцыі крывізны языка, а таксама паставы губ. Ён, праўда, заўважыў выразную варыянтнасць галосных у беларускай мове, але быў думкі, што такія адценні і нюансы [*stupieni i adzienki*] трэба ўлічваць толькі ў навуковых запісах пры дапамозе спецыяльных знакаў, што яны не заслугоўваюць увагі ў практычна арыентаваных падручніках (ЛН 1). Двухсэнсоўны тэрмін паўгалосны [*paŭhalosny, poŭhalosny (zyk)*] Луцкевіч адносіў не да еравых галосных славянскай гістарычнай фанетыкі, а да ненаціскных, рэдукаваных гукаў *ѣ* (кароткае *і*) і *ѳ* (кароткае *у*)

сучаснай беларускай мовы, якія заўсёды сустракаюцца ў спалучэнні з галоснымі (тыпу *ай, быў, воўк*. ЛН 1,4). Луцкевіч таксама трапна адзначыў, што кароткі гук *ў* ужываецца ў беларускай мове пераважна там, дзе ў іншых славянскіх мовах сустракаюцца *в* або *л*, прычым у беларускай мове кароткае *ў* зліваецца з папярэднім галосным у адзін склад (бел. *роў, быў* адпавядае слав. *ровъ, былъ*. ЛН 4). Ненаціскныя кароткія гукі *й* і *ў*, якія з пункту гледжання іх артыкуляцыі, стаяць, як вядома, на граніцы галосных і зычных, далічваюцца ў сучаснай фанетыцы беларускай мовы не да галосных, а да зычных (Бурак 64).

В. Зычныя [*suhatosnyje (zyki)*]

Луцкевіч адрозніў у сваёй фанетыцы 28 зычных (*b, c, ć, č, d, dz, dź, dż, f, g, h, ch, k, l, ł, m, n, ń, p, r, s, ś, š, t, w, z, ź, ż*), у той час як у фанетыцы сучаснай беларускай мовы адрозніваецца 39 зычных (*б, б', в, в', г, г'* [выбуховыя], *h, h'* [фрыкатыўныя], *д, дж, дз, дз', ж, з, з', й, к, к', л, л', м, м', н, н', р, с, с', т, ў, ф, ф', х, х', ц, ц', ч, ш*. Бурак, 64). Прыкметная розніца ў колькасці зычных вынікае з таго, што Луцкевіч яшчэ не сістэматычна супрацьпастаўляў беларускія зычныя адносна палатальнасці/непалатальнасці [*miakkaści/ćwiordaści*] і звонкасці/глухасці. Усё ж Луцкевіч, аднак, ужо думаў пра карэляцыі сістэмы зычных, пры чым ён звярнуў асабліваю ўвагу на карэляцыі па палатальнасці/непалатальнасці, але менш – на карэляцыі па звонкасці/глухасці. Выходзячы з лацінскай (польска-чэшскай) арфаграфіі і сваёй роднамоўнай кампетэнцыі, Луцкевіч вырашыў, што можна падзяліць сістэму беларускага кансанантызма на групу *заўсёды цвёрдых зычных* (*d, dż, ź, ł, r, t, ć, š*) і на групу *заўсёды мяккіх зычных* (*ć, ń, ś, ź, dź*). Адносна апошніх зычных Луцкевіч не прапанаваў ніякай класіфікацыі. Значыць, Луцкевіч яшчэ не зразумеў, што большасць беларускіх зычных стварае карэлятыўную сістэму цвёрдых і мяккіх зычных [*ćwiordych i miakkich/miakkich zykaŭ*] (*б – б', в – в', г – г', дз – дз', з – з', к – к', л – л', м – м', н – н', п – п', с – с', ф – ф', х – х', ц – ц'*. (Бурак 64). Аднак, цвёрдыя зычныя *д* і *т* адпавядаюць мяккім зычным *дз'* і *ц'* толькі з пункту гледжання гісторыі мовы, а не сучаснай мовы. Гэты факт Луцкевіч зразумеў, калі напісаў, што *па сутнасці цвёрдыя гукі д і т змяняюцца ў словазмяненні на дз' і ц' (balota – na baloci; dwa dni – piał dzion*. ЛН 6).

Меў рацыю Луцкевіч таксама ў тых адносінах, што зычныя *дж, ж, ч, ш, р*, якія называюць у сучаснай граматыцы зацвярдзелымі, бываюць у навейшай беларускай мове заўсёды цвёрдымі, значыць, не

маюць мяккіх эквівалентаў (Бурак 64). У сваю чаргу, зычны *й*, які Луцкевіч лічыць “паўгалосным”, не мае цвёрдага карэлята, значыць бывае заўсёды мяккі (Бурак 64). Нейкія правільныя заўвагі зрабіў Луцкевіч таксама адносна пэўных падгруп сістэмы зычных (велярных, лабіяльных) і асобных запазычаных фанем (*f*, *g*). Луцкевіч узгадваў, напрыклад, пра тое, што велярныя *г*, *к*, *х* могуць артыкулявацца мякка, але толькі перад галосным *i* (*hibiel*, *kij*, *chiba*. ЛН 6–7). Акрамя таго, Луцкевіч зрабіў указанне на тое, што губныя *б*, *п*, *м* на канцы слова заўсёды цвёрдыя (*siem*, *holub*, *nasyp*) і нават тады вымаўляюцца цвёрда, калі не зліваюцца з наступнымі галоснымі, на што ўказвае, паводле Луцкевіча, устаўленая літара *j* (*bju*, *pju*, *ziemja*. ЛН 6).

Акрамя таго, Луцкевіч падкрэсліў, што фанема *ф* сустракаецца толькі ў замежных словах (*wafli*, *fartuch*, *aficer*), але і там адзначаецца тэндэнцыя да замены зычнымі *п*, *х*, *хв* (*Pilip*, *Jazep*, *Chlor*, *Chama*; *Chwiedar*, *chwarba*, *chwala*. ЛН 7)². Нарэшце, зазначыў Луцкевіч, смывковы *г* ужываецца толькі ў некаторых запазычаных словах, як напрыклад *guzik*, *ganak*, *gwalt* (ЛН 6). У сувязі з тым трэба, аднак, звярнуць увагу на тое, што Луцкевіч не зрабіў спробы агульнай класіфікацыі беларускага кансанантызму з пункту гледжання спосабу артыкуляцыі і месца артыкуляцыі.

Пры расчлененні сістэмы беларускіх зычных Луцкевіч зыходзіў галоўным чынам з польскай арфаграфіі, якая грунтуецца, як вядома, на гісторыка-этымалагічным прынцыпе. Гэты метадычна памылковы графічны падыход да фанетычнага аналізу сістэмы кансанантызму прывёў, на жаль, да няправільных і недакладных вынікаў і высноваў. Апазіцыя цвёрдых і мяккіх зычных існавала для Луцкевіча перад усім тады, калі яна знаходзіла графічнае адлюстраванне ў беларускай лацінцы. У кансанантызме Луцкевіча таму знаходзяцца толькі некаторыя парныя зычныя, якія ён мог упарадкаваць па карэляцыі палатальна-

² У беларускіх лексікаграфічных працах міжваеннага і пасляваеннага перыядаў сустракаюцца, дарэчы, пераважна такія самыя субстытуцыі фанем у агульных і ўласных імёнах (пар. *фартух* БН 332; *Піліп* БН 238; *Язэп* БН 355; *Хведар* БН 334; *хваля* БН 334, СБМ 852), а часам трапляецца, акрамя таго, фанетычная варыянтнасць у тым самым тэксе (пар. *фартух*, *хвартух* СБМ 840, Кур’янка 653; *фарба*, *хварба* БН 332), прычым формы з *ф* лічацца галоўнымі варыянтамі, а з *хв* – пабочнымі варыянтамі. Форма грэчка-яўрэйскага імя *Chama* “Фама”, верагодна, ужываецца яшчэ толькі ў беларускіх гаворках. Здаецца, што імя *Chlor* з’яўляецца беларускай формай лац. *Florus* (або *Florianus*). Субстытуцыя чужога *ф* сустракаецца таксама часта ў беларускіх гаворках: напрыклад, фанетычная варыянтнасць назоўніка *фасоля* паказана на карце 44 ДАБМ, дзе знаходзяцца дыялектныя варыянты з пачатковымі зычнымі *ф*, *хв*, *кв*, *п* (тыпу *фасоля*, *хвасоля*, *квасоля*, *пасоля*). Субстытуцыя чужога *ф*, як вядома, наогул шырока распаўсюджана ў славянскіх мовах.

сці/непалатальнасці (*c, ć; dz, dź; ł, l; n,ń; s, ś; z, ź*), у той час як у іншых зычных (*b, f, g, h, ch, k, m, p*) гэтая карэляцыя не знайшла графічнага адлюстравання. Такім чынам, Луцкевіч настойліва падкрэсліваў, што пасля цвёрдых зычных ніколі не можа з’яўляцца “мяккая” літара *i*, а, з іншага боку, пасля мяккіх зычных – літара *yi*.

Іншыя заўвагі Луцкевіча да беларускага кансанантызму датычацца, уласна кажучы, толькі своеасаблівасцяў польскай гістарычнай арфаграфіі, якія былі пераняты беларускай лацінкай. Напрыклад, ён узгадваў пра тое, што мяккія зычныя *ć, ń, ś, ź, dź* стаяць у пісьмовым тэксце толькі на канцы слова або ў сярэдзіне слова перад іншым зычным. Але калі пасля гэтых мяккіх зычных сустракаецца галосны, піша Луцкевіч, тады палатальнасць гэтых зычных адзначаецца наступнай літарай *i*. *Калі, аднак, за аднім із згаданых зычных пападаецца галосны i, тады не трэба ўстаўляць другое i*, таму што галосны *i* ёсць самім мяккім. Такім жа чынам не ўстаўляецца літара *i* паміж зычным *ł* і галоснымі, бо *гук л само па сабе заўсёды чутны мякка* (ЛН 5).

Луцкевічава класіфікацыя беларускага кансанантызму непазбежна прывяла да памылковых высноваў па той прычыне, што ён не адрозніваў фанетычнага ўзроўню зычных ад графематычнага. Няўдалае расчляненне Луцкевічам беларускага кансанантызму паказвае выразна, што ён ідэнтыфікаваў гукі і графемы, значыць, прызнаваў за гукі толькі такія зычныя, якія маюць уласныя графічныя знакі. Луцкевіч, акрамя таго, заўважыў, што ў беларускай мове колькасць зычных перавышае колькасць літар. Па гэтай прычыне некаторыя зычныя, азначаюцца, паводле Луцкевіча, не адной літарай, а дыграфамі (*dz, dź, dż, ch*. ЛН 4). Выяўляецца, што выгодная прыкмета беларускай лацінкі Луцкевіча – гэта графічнае адрозніванне абодвух велярных *g* і *h*, а недахоп – неадзначэнне мяккага *l*. У працы Луцкевіча, звыш таго, звяртае ўвагу алфавітнае ўпарадкаванне велярнага *ch* пасля велярнага *h* па прыкладзе чэшскага алфавіту.

Луцкевіч займаўся не толькі класіфікацыяй беларускіх зычных, а таксама гукавымі зменамі (пазіцыйнымі і гістарычнымі альтэрнацыямі, сцяжэннямі, пратэзамі і спрашчэннямі гукавых спалучэнняў). Пытанні дыяхроннай гукавой змены, асабліва гістарычныя чаргаванні, Луцкевіч абмеркаваў дакладна ў другім раздзеле граматыкі “Марфалогія” [*Etymologija*] у межах словазмянення, і толькі перыферыяна ў раздзеле “Фанетыка”. Сінхронныя гукавыя змены, як напрыклад жывыя альтэрнацыі, сцяжэнні гукаў, пратэтычныя гукі і спрашчэнні гукавых збегав, ён, аднак, абмеркаваў галоўным чынам у раздзеле “Фанетыка”.

II. Акцэнт

У сваёй граматыцы Лупкевіч не прысвяціў спецыяльнага раздзела пытанням акцэнту, але ў раздзелах фанетыкі і асабліва марфалогіі сустракаюцца шматлікія заўвагі аўтара да праблемаў слоўнага націску. Тэрміны *akcent* і *udareńnie*, дарэчы, ужываюцца Лупкевічам у аднолькавым значэнні. Ад назоўніка *akcent* Лупкевіч утварыў адмоўны прыкметнік *biezakcentny*, затое не ўтварыў вытворнага слова ад запазычанага назоўніка *udareńnie*.

А. Акцэнт як феномен фанетыкі (аканне)

Асаблівую ўвагу звярнуў Лупкевіч на істотнае пытанне ненаціскных [*biezakcentnych*, *nieakcentownych*] галосных беларускай мовы. Ён ужо тады канстатаваў, што галосныя *е* і *о* чутны выразна толькі пад акцэнтам, у той час як яны падлягаюць змене ў галосны *а* ў ненаціскавой пазіцыі, значыць, адбываецца змена якасці галоснага. Галосны *а*, паводле Лупкевіча, найчасцейшы ў беларускай мове, таму што здараецца не толькі пад акцэнтам, але таксама ў неакцэнтаванай пазіцыі, дзе замяняе ненаціскныя невыразныя гукі *е* і *о*. Змена ненаціскавага *о* і *е* на галосны *а*, паводле Лупкевіча, характэрная рыса беларускай мовы, вядомая пад назвай “аканне” (ЛН 2,3). Пад акцэнтам разумеў Лупкевіч не тыповае для беларускай мовы павышэнне (інтэнсіфікацыю) гучнасці, але павышэнне тону (ЛН 2). Сваё ўяўленне пра здзяйсненне акання ў вымове і пісьме наглядна тлумачыў Лупкевіч некалькімі прыкладамі з тагачаснай беларускай літаратурнай мовы (*móladasc* – *maladý* – *malódšy*; *ciómny* – *ciatniéjšy*, *ciópty* – *ciapléjšy*; *biéty* – *bialéńki*; *u réčcy* – *ŭ racé*; *nie było* – *nia búdzie*; *biezymiénny* – *biazwínnny*. ЛН 2–3). Але Лупкевіч звярнуў увагу таксама на тое, што аканне мае свае межы. Менавіта, калі слоўны акцэнт не на першым пераднаціскным складзе, а на іншых складах (на другім пераднаціскным або на паслянаціскных складах), тады нельга заўсёды акаць (напрыклад *ziéleń* – *zialóny*, але *zielanína*, *zielenawáty*). Увагі заслугоўвае канстатацыя Лупкевіча, што аканне дзейснае не толькі ў межах аднаго слова або адной словаформы, але таксама ў межах акцэнтнага слова (сінтагмы), пар. *nia búdzie*. ЛН 3).

В. Акцэнт у марфалогіі

У раздзеле марфалогіі Лупкевіч каменціраваў розныя акцэнтныя асаблівасці, характэрныя для словазмянення назоўнікаў, прыметнікаў

і дзеясловаў. Сярод складаных лексічных адзінак Луцкевіч адрозніў лексемы з галоўным і пабочным націскам [*hlaiŋnym i dadatkovym udareŋniem*].

1) Адзіночны лік назоўнікаў мужчынскага і ніякага родаў:

Адносна парадэгмы назоўнікаў мужч. і ніяк. родаў Луцкевіч адзначыў, што націск вызначае ў пэўных склонах розную форму склонавых марфем. Напрыклад, назоўнікі мужч. і ніяк. родаў з канцавым націскам вызначаюцца флексійнай марфемай *-ом* у творным склоне (*walóm, waknóm*), а назоўнікі з ненаціскным канчаткам – марфемай *-ам* (*dómat, wíchat*) (ЛН 12, 14, 18). Насуперак норме сучаснай беларускай літаратурнай мовы Луцкевіч дапускае ў месным склоне адзін. ліку назоўнікаў мужч. роду марфемную варыянтнасць, калі націск падае на аснову (пар. *dómie, ab dómi; ránie, ab ráni*. ЛН 14).

2) Множны лік назоўнікаў мужчынскага роду:

Паводле Луцкевіча, пэўныя склонавыя марфемы і марфемныя варыянты парадэгмы назоўнікаў мужч. роду залежаць, апроча таго, ад месца націску. У назоўным склоне множнага ліку назоўнікі мужч. роду з націскам на аснове маюць флексійную марфему *-ы* (*dóly*), але назоўнікі мужч. роду з націскным канчаткам вылучаюцца марфемнай варыянтнасцю *-е//ы* (пераважна *rapé, walé*, радзей *rapý, walý* ЛН 14). У давальным і месным склонах назоўнікаў мужч. роду Луцкевіч таксама адрознівае канчаткі *-ом, -ох* пад націскам (*rapóm, ab rapóch*), але *-ам, -ах* (*dólat, ab dólach*) без націску, значыць, з акцэнтам на аснове (ЛН 14). Луцкевіч таксама заўважыў акцэнтную і марфемную варыянтнасць, якая часта здараецца ў парадэгме назоўнікаў мужч. роду. Як прыклады ён прывёў назоўнікі *воўк, конь і звер* (пар. *wóyki, wóykai, wóykat* і т.д., але побач таксама *waiyki, waiykóy* і т.д.; *kóni, kóniai, kóniat, kóni, ab kóniach*, а таксама *kóni, kanióy, kaniát, kaniáti, ab kaniách; zwiéry, zwiérai* і т.д. а таксама *zwiary, zwiaróy* і т.д.). Луцкевіч падкрэсліў, што гэты паралелізм розных месц націску і склонавых форм не заўсёды праходзіць праз усю парадэгму множнага ліку (пар. *kóni*, але *kanióy* і т.д. ЛН 20). Адносна рэалізацыі акання ў скланенні назоўнікаў мужч. роду Луцкевіч згадзіўся на спецыфічнае правіла, дапускаючы ў родным склоне множн. ліку гэтай парадэгмы канчаткі *-аў* або *-оў* (*зукаў* або *зукоў*). Луцкевіч, аднак, дадаў, што ў адпаведнасці з агульнай фанетычнай тэндэнцыяй беларускай мовы ўсё ж лепей акаць, пакуль не ўзнікае какафонія [*kakofonia*], якой не зносіць жывая мова (ЛН 3).

3) Адзіночны лік назоўнікаў жаночага роду:

У адзін. ліку пэўных назоўнікаў жан. роду Луцкевіч заўважыў ак-

цэнтную варыянтнасць тыпу *strécha/strachá*. Адносна назоўнікаў жан. роду з цвёрдай асновай Луцкевіч падкрэсліў кантраст канчатка *-e* пад націскам (*na wadzié*), і канчатка *-i* без націску (*babi*) у дав. і месн. склонах адз. ліку. Адносна вышэй ўпамянёных склонаў назоўнікаў жан. роду з мяккай асновай Луцкевіч адзначыў, што такія назоўнікі заўсёды характарызуюцца канчаткам *-i*, значыць, што маюць аднолькавы канчатак, незалежны ад месца акцэнту (пар. *kúli* з націскам на аснове, а таксама *kućci* з націскам на канчатку. ЛН 21).

4) Прыметнікі адзіночнага ліку:

Луцкевіч заўважыў таксама значэнне слоўнага акцэнту ў парадыгме прыметнікаў усіх родаў, таму што месца націску (акцэнт на аснове або на суфіксе) вызначае ў пэўных склонах адпаведную скланавую марфему. Паводле Луцкевіча, марфемная варыянтнасць, абумоўленая націскным проціпастаўленнем, выразна прыкметная ў парадыгме прыметнікаў мужч.-ніжч. і жан. родаў (пар. *dóbry, dóbraje, dóbraho, dóbramu // starý, staróje, staróha, starómu; dóbraja, dóbraj, dóbraju // starája, starój, staróju*. ЛН 29).

5) Дзеяслоў:

Адносна дзеяслова Луцкевіч адзначыў, што як формы інфінітыву, так і заагальнага ладу, залежныя ў пэўных выпадках ад месца націску. Луцкевіч правільна канстатаваў, што інфінітыўная марфема *-ci* ўжываецца тады, калі яна пад націскам (пар. *iści, plaści, wiaści*) або калі перад гэтай марфемай знаходзіцца зычны ў канцы слова (пар. *miérci, liéźci, niéści*). У іншых выпадках, значыць, калі націск на аснове дзеяслова або на тэматычнай марфеме, пераважае, праўда, інфінітыўная марфема *-ць*, але магчыма таксама марфема *-ci* (пар. *kazác* або *kazáci*. ЛН 56). Урэшце, на думку Луцкевіча, акцэнт мае значэнне пры стварэнні заагальнага ладу другой асобы множн. ліку, пры чым у залежнасці ад месца слоўнага націску далучаюцца марфемныя варыянты *-це* або *-ця* да формы заагальнага ладу другой асобы адз. ліку (пар. *niasiecie* або *niasiecia*) і, акрамя таго, чаргуецца адпаведны вакальны паказчык заагальнага ладу (пар. *niasí > niasiecie, kažý > kažécia*. ЛН 58).

В. Акцэнтныя асаблівасці лексікі

Як відаць, Луцкевіч не аднойчы выказаў свой пункт погляду ў розных пытаннях націску ў галінах фанетыкі і марфалогіі. Звыш гэтага, у тэкспе яго граматыкі таксама сустракаюцца шматлікія лексічныя адзінкі, нязвыклая арфаграфія якіх, відавочна, адлюстроўвае ак-

цэнтныя асаблівасці або ваганні, якія вартыя далейшага даследавання. Арфаграфія словаў і словаформ у граматыцы Луцкевіча дае падставы, аднак, толькі для пэўных асцярожных акцэнтных высноў. Аналіз слоўнага націску да таго ж ускладняецца нестабільнай арфаграфічнай традыцыяй, якая не заўсёды паслядоўна ўлічвае пэўныя фанетычныя рысы беларускай мовы, асабліва аканне і яканне. З-за няпэўнай арфаграфіі нельга заўсёды цвёрда сказаць, ці каранёвая марфема або афіксальныя элементы знаходзяцца пад націскам. Пазбяганне акання/якання ў пісьмовым тэксце аўтарам граматыкі можа быць абумоўлена рознымі прычынамі, напрыклад яго асацыяцыяй з графічнай рэалізацыяй словаў у рамках беларускага лексічнага гнязда, або таксама аналогіяй да графічнага, фанетычнага або марфалагічнага ўзору этымалагічна і семантычна эквівалентнай лексічнай адзінкі ў суседніх славянскіх літаратурных мовах. Увогуле і цалкам, Луцкевіч, аўтар дзвюх кароткіх манаграфій пра беларускую арфаграфію (Луцкевіч 1917, 1918), клапаціўся, аднак, аб адэкватнай арфаграфічнай перадачы фанетычнай і націскавой рэалізацыі мовы.

Спраба аналізу тэксту граматыкі ў акцэнталагічных адносінах натыкаецца, зразумела, на пэўныя метадалагічныя праблемы. Рэч у тым, што ў граматыцы Луцкевіча засведчаны не цэлыя парадыгмы (скланенне, спражэнне, параўнанне), але толькі частковыя парадыгмы (напрыклад адзіночны лік у назоўнікаў, становячая ступень у прыметнікаў, цяперашні час у дзеясловаў і т. д.), а таксама фрагментарныя парадыгмы або нават толькі паасобныя словаформы. Заданнем дакладнага акцэнталагічнага вывучэння тэксту граматыкі Луцкевіча на фоне публікацый 1905–1929 гадоў, а таксама на матэрыяле сучаснай беларускай літаратурнай мовы, было б размежаванне акцэнтнай канстантнасці (стабільнасці) ад акцэнтнай варыянтнасці лексічных адзінак, рэканструкцыя іх акцэнтных мадэляў (парадыгм), а таксама апісанне іх змены месца націску на працягу XX стагоддзя. Параўнанне слоўнага акцэнту беларускіх лексічных адзінак з націскам этымалагічна ідэнтычных лексем іншых славянскіх літаратурных моваў (асабліва ўсходнеславянскіх) магло б выявіць, акрамя таго, канвергентныя, дывергентныя і спецыфічныя акцэнтныя рысы, мадэлі і ўплывы паасобных усходнеславянскіх літаратурных моваў.

Крыніца (рукапіс)

Anton Łuckevič, Biełaruskaja hramatyka pawodluh lekcij, čytanych na Biełaruskich Wučycielskich Kursach u Wilni ў 1915–1916 hh. Čaść I. Fonetyka i etymologija, Wilnia 1916 hod. (= LH)

Літаратура

Bußmann H., Lexikon der Sprachwissenschaft, Stuttgart 1983.

Łuckiewiç A., Jak prawilna pisać pa biełarusku. Ułażyŭ Anton Łuckiewiç. Čaść I, Wilnia 1917.

Łuckiewiç A., Stankiewiç, J. Bielaruski prawapis, Wilnia 1918.

Бурак Л. І., Сучасная беларуская мова, Мінск 1974.

Кур’янка М., Нямецка-беларускі слоўнік, Мінск 2006.

Скарачэнні

БН – Байкоў М., Некрашэвіч С., Беларуска-расійскі слоўнік, Мінск 1925. [перадрук Мінск 1993].

ДАБМ – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Пад рэд. Р. І. Аванесава, Мінск 1963.

СБМ – Слоўнік беларускай мовы. Пад рэд. М. В. Бірылы, Мінск 1987.

STRESZCZENIE

Artykuł omawia zagadnienia dotyczące białoruskiej fonetyki i akcentu na podstawie nieopublikowanej „Gramatyki” Antona Łuckiewicza, którą uważa się za pierwszą próbę kodyfikacji nowego białoruskiego języka literackiego. Autor „Gramatyki” był wybitnym działaczem białoruskiego ruchu narodowego w czasie I wojny światowej. Publikacja zawiera rozdziały opisujące fonetykę i morfologię, pomija składnię. Niniejszy artykuł daje ogólną charakterystykę rozdziału poświęconego fonetyce oraz zwraca uwagę na zalety i wady koncepcji Łuckiewicza odnośnie klasyfikacji samogłosek i spółgłosek języka białoruskiego. W „Gramatyce” Łuckiewicza brakuje specjalnego rozdziału dotyczącego akcentu (nacisku), natomiast w tekście wskazuje się na cechy niestabilnego akcentu wyrazowego w zakresie fonetyki (realizacja akana), morfologii (fleksja rzeczowników, przymiotników i czasowników) oraz słownictwa ogólnego i terminologicznego. Uwzględniając ówczesną niekonsekwentną pisownię białorską, autor artykułu zastanawia się nad możliwością analizy i interpretacji miejsca akcentu i daje krytyczny komentarz na temat wspomnianych osobliwości akcentowych.

Słowa kluczowe: Anton Łuckiewicz, białoruski ruch narodowy, gramatyka białoruska, białoruski język literacki, kodyfikacja, fonetyka, akcent wyrazowy, pisownia.

S U M M A R Y

This paper discusses the questions of Belarusian phonetics and stress in the light of data found in unpublished A. Lutzkyevich's "Belarusian Grammar" which is regarded to be the first attempt to codify new Belarusian literary language. The author of the manuscript was an eminent activist of the national movement during World War I. His "Grammar" includes chapters focused on phonetics and morphology. The article concentrates on general remarks on phonetics as well as advantages and disadvantages of A. Lutzkyevich's idea of classification of Belarusian vowels and consonants. Although stress did not receive special attention in the manuscript, the author describes the features of unstable word stress in phonetics (pronunciation of the so-called "akaniye"), morphology (inflection of nouns, adjectives and verbs), general language vocabulary, and terminology. Given the inconsistency of the contemporary Belarusian orthography, the author of the article considers the analysis and interpretation of the stress placement and comments on the abovementioned features of stress.

Key words: Anton Lutzkyevich, Belarusian national movement, Belarusian grammar, Belarusian literary language, codification, phonetics, word stress, orthography.